

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 24 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2024

Sadrüşşerîa'nın İtirazları Bağlamında Hanefî Usul Geleneğinde Lafız Taksimleri

Wording Classifications in The Hanafi Uşul Tradition in the Context of Sadr al-Sharîa's Objections

Süleyman Şahin 

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assist. Prof., Selcuk University, Faculty of Theology Department of Islamic Law
Konya / Türkiye
suleymansahin@selcuk.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-7048-3381>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1421781

Cite as / Atıf: Şahin, Süleyman. "Sadrüşşerîa'nın İtirazları Bağlamında Hanefî Usul Geleneğinde Lafız Taksimleri". *Marife* 24/1 (2024) 291-308. <https://doi.org/10.33420/marife.1421781>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.



Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

e-ISSN: 2630-5550

<https://marife.org/tr/>

Sadrüşşerîa'nın İtirazları Bağlamında Hanefî Usul Geleneğinde Lafız Taksimleri

Özet

İslâm Hukuku kaynağı itibariyle Kitap ve Sünnet'e dayanan bir hukuk sistemidir. Zikri geçen kaynaklarda yer alan nasların yorumlanabilmesi için bu nasları meydana getiren lafızlara yüklenen anlamın tespiti önem arz etmektedir. Bu sebeple İslâm Hukuk Usulü'nde lafızlara ait özel bölümlere yer verilmektedir. Nitekim Hanefî usul geleneğinde de lafızla ilgili konular geniş başlıklar etrafında ele alınmakta, hatta diğer ekollerden daha sistematik bir yapıda taksimler yapılmaktadır. Hanefîler'in lafızlara dair yapmış oldukları bu sınıflandırmalar incelendiğinde lafzın anlamla buluşturulmasından hükümle sonuçlandırma aşamasına kadarki süreci itibari bakış açısıyla yansıttığı görülmektedir. Bu bağlamda ilk taksim, lafza anlamın tahsisi (vaz'), ikinci sırada lafza yüklenen mananın açık veya kapalı olması (vuzûh-hafâ), üçüncüsü lafza belirlenen anlamla kullanılıp kullanılmaması durumu (isti'mâl), dördüncüsü ise lafza yüklenen anlamın hükümle sonuçlandırılmasıdır. (delalet) Hanefî usul eserlerinin neredeyse tamamında lafız taksimlerine dair sıralama bu şekliyle kabul edilmiştir. Bununla birlikte bahse konu sıralamada lafızların isti'mâl açısından taksiminin, vuzûh-hafâ yönüyle lafızlara takdim edilmesi gerektiği Sadrüşşerîa tarafından dile getirilmiş ve makalede bu konu değerlendirilmiştir. Lafızlara dair itibari bakış açısıyla yapılan sınıflandırmalar ise kendi içerisinde dört kısma ayrılmıştır. Her bir sınıflandırma kendi içerisinde taksime tabi tutulurken belirlenen bakış açısının mahiyeti makalede tartışılmış ve netice itibariyle alt kategorilerin ilgili bakış açısıyla uyumu değerlendirilmiştir. Bu minvalde vaz'ı itibariyle lafızların erken dönemlerden itibaren hâs, âm, müsterek ve müevvel şeklinde dörde taksim edilmesi, H. 8. asra kadar süre gelmiştir. Mezkûr zaman dilimiyle birlikte Sadrüşşerîa müevvelin vaz'ı açısından yapılan sınıflandırmada yer almasının itibari bakış açısına uygun olmadığını sarahaten dile getirmiş ve bunun yerine cem'-i münekkere yer vermiştir. Bu itiraza gerekçe olarak da vaz'ı itibariyle yapılan lafız taksiminin anlama lafzın tahsisi yani vâzî'nin lafızla anlamı ilişkilendirmesini zikretmiştir. Müevvel olarak lafız isimlendirilen lafız çeşidinde ise vâzî'nin değil aksine müctehidin tasarrufu olduğunu söylemiştir. Yapılan bu itirazlara ilgili taksimi benimseyen usulcülerin verdiği cevaplar ele alınmış ve müevvelin vaz'ı açısından lafızlarda yer alıp almayacağı hususu bir sonuca bağlanmıştır. Ayrıca cem'-i münekkere dair yaklaşımlar bu bağlamda değerlendirilmiştir. Lafız taksimleriyle ilgili usulcüler arasında farklı yaklaşımın söz konusu olduğu diğer bir durum ise isti'mali yönünden lafız çeşitleridir. Bu tür lafızlar Hanefî usullerinde genellikle hakikat, mecaz, sarîh ve kinâye olmak üzere dört kısma ele alınmıştır. İsti'mal açısından lafızlar sınıflandırılırken lafza belirlenen ilk anlamın konuşan tarafından kullanılması hakikati ifade ederken ilk anlamla ilişki kurularak lafzın başka bir anlama taşınması mecazî ifade etmektedir. Yani lafzın belirlenen ilk anlamında veya mecâzî anlamda kullanılması muhatap tarafından ilk anda anlaşılıyorsa bu durum sarîh kavramıyla ifade edilirken konuşanın muradının anlaşılması beyana veya karinelere ihtiyaç duyuyorsa bu kinâye olarak isimlendirilmiştir. İsti'mali açısından yapılan lafız çeşitleri ise zikredilen şekliyle birbirinin paydaşı olarak değerlendirilmekte birlikte birbirine paydaş olan türlerin aralarında belirli farklılıkların bulunması gerektiği ifade edilmiştir. Hal böyleyken sarîh ve kinâye için yapılan tanımlamalar bu iki kavramın hakikat ve mecazın bir türü olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla isti'mali açısından lafızların taksimine dair itirazlar ve savunular makalenin diğer problematiğini oluşturmuştur. Aktarılan meseleler çerçevesinde çalışmada öncelikli olarak Hanefî usul geleneğinde lafızlara dair genel yaklaşımlar ortaya konulmuş, problematiği oluşturan müsterek-müevvel ve sarîh-kinâye kısımlarının yer aldığı vaz'ı açısından lafız türleri ile isti'mali açısından lafız türleri genel kabul doğrultusunda tahlil edilmiştir. Neticede müevvel, cem-i münekker, sarîh ve kinâye türlerine dair farklı yaklaşımlar değerlendirilerek oluşan kanaat çerçevesinde bu tür lafız çeşitlerinin ilgili taksimlerde nasıl şekilleneceğine dair öneriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: İslâm Hukuku, Sadrüşşerîa, Lafız, Taksim, Vaz', İsti'mal, Cem'-i Münekker, Müevvel

Wording Classifications In The Hanafî Uşul Tradition in the Context of Sadr al-Sharîa's Objections

Summary

Islamic Law is a legal system based on the Qur'an and Sunnah as its primary sources. In order to interpret these sources, it is essential to determine the meanings attributed to the words that constitute these texts. Therefore, Islamic legal methodology includes special sections on the analysis of words. Specifically, in the Hanafî procedural tradition, issues related to wording are addressed under broad

headings and more systematically than in other schools. When examining these classifications made by the Hanafîs regarding the words, it is evident that they reflect the process from the assignment of meaning to the word to the derivation of the ruling from a nominal point of view. In this context, the first division concerns the allocation of meaning to the word (wād'). The second division addresses whether the meaning attributed to the word is clear or ambiguous (wuzûh-hafâ). The third division examines whether the word is used with the meaning assigned to it (isti'mâl), and the fourth concerns the conclusion of the meaning attributed to the word with the ruling (dalâlah). However, al-Sadr al-Sharî'a argued that the division of words in terms of isti'mâl should be presented before the words in terms of wuzûh-hafâ, and this issue is evaluated in the article. The classifications made from the nominal point of view regarding the words are divided into four parts. The article discusses the nature of the perspective determined in each classification and evaluates the compatibility of the subcategories with the relevant perspective. In this respect, the division of words into four categories as hâs, 'âm, mushtarak, and muawwal from the early periods continued until the 8th century AH. During this period, al-Sadr al-Sharî'a explicitly stated that the inclusion of muawwal in the classification in terms of wad' is not in accordance with the nominal point of view and replaced it with jam' al-munakkar. As a justification for this objection, he mentioned that the division of words based on wād' is the allocation of the word to meaning, that is, the wādî's association of meaning with the word. In the case of the type of wording called muawwal, he stated that it is not the wādî' but the mujtahid's interpretation. The responses given to these objections by the methodologists who adopted the relevant division are discussed, and the issue of whether or not muawwal is included in the wording in terms of wad' has been concluded. Additionally, the approaches to jam' munakkar are evaluated in this context. Another area where there is a different approach among jurists regarding the division of words is the types of words in terms of their usage (isti'mâl). In Hanafî jurisprudence, these types of words are generally divided into four categories: literal, metaphorical, sariḥ, and kināyah. When classifying the words in terms of isti'mâl, the use of the first meaning of the word by the speaker expresses haqiqah, while the transfer of the word to another meaning by establishing a relationship with the first meaning expresses majaz. In other words, if the use of the word in its first meaning or in a figurative sense is understood by the addressee at the first moment, this is expressed by the concept of sariḥ, while if the understanding of the speaker's intention requires explanation or presumptions, this is called kināyah. Although these types of words are considered to be related to each other, as mentioned, it is stated that there should be certain differences between the types that are related. Therefore, the definitions of sariḥ and kināyah indicate that these two concepts are types of literal and figurative speech. Consequently, the objections and arguments regarding the division of words in terms of isti'mâl constitute another problematic aspect of the article. Within the framework of these issues, the study first presents the general approaches to wording in the Hanafî procedural tradition and then analyzes the types of wording in terms of wad', including mushtarak-muawwal and sariḥ-kināyah, and the types of wording in terms of isti'mâl, which constitute the problematic aspect, in line with general acceptance. As a result, different approaches to the types of muawwal, jam' munakkar, sariḥ, and kināyah are evaluated, and suggestions are presented on how these types of words should be categorized within the relevant divisions.

Keywords: Islamic Law, Sadr al-Sharî'a, Wording, Taqsim, Waz', Isti'mâl, Jam' Munakkar, Muawwal.

Giriş

İslâm Hukuku kaynağı itibariyle ilahî bir hukuk sistemidir. Dolayısıyla ilahî metinlerin anlaşılması ve yorumlanması, bu metinlerin diliyle ilgili kural ve kaide-lerin yeterince bilinmesi gerektirmektedir. İslâm Hukuku temelde iki ana kaynaktan teşekkül etmiştir. Bu iki kaynak Kitap yani Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarını ifade eden Sünnet'tir. Kur'ân'ın hem mana hem de lafız itibariyle Şârî'in kelamı olması, dilsel konuların özellikle lafız bahislerinin hüküm istinbatında belirleyici rol üstlenmesine yol açmıştır. Sünnet'te ise durum her ne kadar Kur'ân metni gibi olmasa da dil kuralları burada da etkili olmuş, fakat sünnetin aktarım yoluyla ilgi söz konusu olan râvî tasarrufları göz önünde tutulmuştur. Özellikle Kur'ân lafızlarının hüküm açısından bu denli önem arz etmesi Fıkıh Usulü eserlerinde

lafızlarla ilgili bölümlerin detaylı bir şekilde ele alınmasını gerekli kılmıştır.¹

Hanefî usulcüler diğer usul bilginlerine kıyasla lafızlar konusunu daha sistematik bir şekilde ele almış ve lafızları farklı bakış açılarıyla taksime tabi tutmuşlardır. Hanefî usul geleneğinde lafızlar dörtlü taksime tabi tutulmuş ve bu sınıflandırma lafızların vaz', isti'mâl, vuzûh-hafâ ile delâlet yönleri dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Konunun farklı boyutlarıyla ilgili makale, yüksek lisans ve doktora seviyelerinde çeşitli çalışmalar yapılmış olup, bu çalışmalarda lafız-anlam ilişkisi, vaz' ilminin gelişimi ve mahiyeti, umûm-husûs meseleleri ve lafızların kesinliği gibi konulara odaklanılmıştır. Ayrıca Asım Cüneyd Köksal'ın "*Hanefî Usullerinde Elfaz Taksimleri*" başlıklı yüksek lisan tezi ile Osman Güman'ın "*Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği*" başlıklı makalesi konuyu ele alan çalışmalardandır. Zikri geçen iki çalışmada elde edilen sonuçların bir kısmıyla bu makalenin neticesinde elde edilen kanaatler uyum arz etmektedir. Fakat makalede lafız taksimlerinin oluşturulmasında söz konusu olan itibari bakış açısı ortaya konularak tahliller yapılacak ve lafızlara dair yapılan taksimin sıralaması ile lafız çeşitlerinin hangi bakış açısında yer bulup bulmayacağı konusunda zikri geçen diğer çalışmalardan farklı kanaatler ortaya konacaktır.

Öncelikle çalışmada, Hanefîler'in lafız taksimlerinde dikkate aldıkları itibari bakış açısını ortaya koyma adına genel hususlara değinilecek ve vaz' ile isti'mâli yönünden tarihi süreç aktarılıp değerlendirilecektir. Sonrasında müevvel ve cem'-i münekker kavramlarının vaz' itibariyle ilgili kategoride ele alınmasıyla sarîh ve kin-evî lafızların isti'mâli yönünden lafızlarda hakikat ve mecazın kasîmi/paydaşı olarak ele alınması hususu tartışılacaktır. Bununla birlikte yapılan taksimlerde yer alan kavramların tanımlarına ve hükümlerine ait tartışmalara yer verilmeden genel hatlarıyla aktarılıp ilgili taksimde problemleri olduğu varsayılan kavramlara odaklanılacaktır. Konunun anlaşılabilmesi adına Hanefîler'in vaz' ve isti'mâli açısından lafızlara dair yapmış oldukları taksimatın bütüncül bir şekilde sunulması gerekmektedir.

1. Hanefî Usul Geleneğinde Lafız Taksimleri ile Vaz' ve İsti'mâli Açısından Lafızlar

Lafızlara dair kavramların İslâm geleneğinde erken dönemlerde kullanıldığı aktarılmaktadır. Bu kavramlardan hâs-âm sınıflandırmasının İbn Abbâs tarafından yapıldığı ifade edilmektedir.² Hanefî imamlarından günümüze ulaşan usul eseri bulunmamakla birlikte onların hâs, âm ve müşterek gibi lafza dair kavramları kullandıkları fûrû eserlerinin anlatımlarından anlaşılmaktadır. Usul literatürünün teşekkül etmesiyle birlikte lafızlara dair yapılan sınıflandırmalar netlik kazanmış ve bir sistematik meydana gelmiştir. Bu bağlamda Hanefî usul geleneğinde lafızlar farklı bakış açılarıyla dörtlü taksime tabi tutulmuştur. Bu taksimin Debûsî (öl. 430/1039)

¹ Asım Cüneyd Köksal, *Hanefî Usulcülerinin Elfaz Taksimindeki Metodları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2001), 7.

² Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, el-Bahru'l-muhîttü fî usûlil-fıkh, thk. Abdülkâdir Abdullâh el-Ânî (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1992), 1/18.

ile şekillendiği bilinmektedir.³ Her ne kadar Cessâs (öl. 370/981), lafızlara dair kavramları eserinde ele alsada verilen bilgiler Debûsî'nin şekillendirdiği dörtlü taksim biçiminde net bir kategori halinde değildir.⁴ Debûsî sonrasında Pezdevî (öl. 482/1089), lafız taksimlerini daha sistematik hale getirmiş ve sonrasında Hanefî usul geleneğinde bu sistematik benimsenmiştir.⁵ Böylece lafızlara dair Hanefîler tarafından kabul gören taksim şu şekilde belirlenmiştir:

- a. İlkten anlama lafzın tahsisi/vaz',
- b. işitene anlamın açık veya kapalı olması/vuzûh-hafâ,
- c. konuşanın kullanımı/isti'mâl,
- d. işitenin lafza yüklenen anlamı yorumlaması/delalet.⁶

Aslında Hanefîler'in yapmış olduğu tasnif, lafzın ilk aşamadan son aşamaya kadar geçirdiği süreci ortaya koymaktadır. Bu aşamalardan ilki lafzın anlama tahsisi/vaz', ikinci aşama konuşanın kullanımı/isti'mâl, üçüncü aşama işitene anlamın açık veya kapalı olması/vuzûh-hafâ, dördüncü ve son aşama ise lafzın ifade ettiği anlamın yorumlanması (haml)/delalettir.⁷ Lafızların taksiminde kullanılan vaz', isti'mâl, vuzûh-hafâ ve delâlet kavramları başlık olarak H. 8. asır usulcülerinden Sadrüşşerîa (öl. 747/1346) ile kullanılmaya başlanmıştır.⁸ Debûsî ve Pezdevî gibi alimler tanımlarda her ne kadar vaz' ve diğer kavramları kullansalar da tasnif ederken esmâü'l-elfâz, müsemmeât, esmâü'l-hitâb ve aksâmu'n-nazm ve'l-ma'nâ gibi kelimelerinden hareket etmişlerdir.⁹

Debûsî, Pezdevî ve Serahsî (öl. 483/1090) gibi erken dönem Hanefî usulcülerinde lafız taksimlerine dair sıralama *lafzın anlama tahsisi, anlamının açık veya kapalı olması, kullanımı ve hükme yorumlanması* şeklindedir. Ancak Sadrüşşerîa, *lafzın anlamının açık veya kapalı olması ile kullanımı* kısımlarında takdim ve tehir yapmıştır.¹⁰ Molla Hüsrev (öl. 885/1480), onun yapmış olduğu bu takdim ve tehiri, "*Kendisinden mananın anlaşılır olması açısından lafzın varlığı, kullanılmasına*

³ Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 94, 116, 119, 130; Köksal, *Hanefî Usulcülerinin Elfaz Taksimindeki Metodları*, 1.

⁴ Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsım en-Neşemî (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994), 1/40, 63, 76; Osman Güman, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 33 (2012), 105.

⁵ Güman, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği", 105.

⁶ Fahrulislâm Alî b. Muhammed Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, thk. Sâid Bekdâş (Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2016), 95; Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Keşfü'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-Menâr* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/22-25; Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahrî'l-İslâm el-Pezdevî* (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012), 1/46-50.

⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/47.

⁸ Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Mahbûbî Sadrüşşerîa, et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh, thk. Muhammed Adnân Dervîş (Beyrût: Dârü'l-Erkam, ts.), 1/75-77; İbrahim Özdemir, "Bir Dil Bilim Olarak Vaz' İlmi ve Tarihsel Gelişimi", *İslâm'da Medeniyet Bilimleri Tarihi*, ed. Recep Şentürk, vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021), 2/343.

⁹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 94; Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, 95; Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015), 1/124, 163.

¹⁰ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 116, 119; Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, 96; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/126, 170; Sadrüşşerîa, et-Tavzîh, 1/75-77.

mukaddemdir." diyerek eleştirmiştir.¹¹ Her ne kadar bu yaklaşım Hanefî usulcüler nezdinde benimsenmiş olsa da¹² bize göre lafzın serüveni açısından Sadrüşşerîa'nın yaklaşımı daha isabetli görünmektedir. Çünkü anlamın açık veya kapalı olması işiten yani muhatap açısından yapılan bir sınıflandırmadır. Dolayısıyla kullanım yani hitap olmadan anlamdan bahsetmek mümkün değildir. Nitekim lafız için ilk olarak anlamın tahsisi/vaz', ikincisi mütekellimin bu lafzı kullanması/isti'mâl, üçüncüsü telaffuz edilen lafzın işiten açısından durumu ve son olarak lafızdan kelim sahibinin neyi kastettiğinin anlaşılması ve bir sonuca bağlanması lafzın geçirdiği aşamaları ortaya koyan sıralamadır.

1.1. Anlama Tahsisi/Vaz'ı Açısından Lafızlar

Bir şeyi bir yere koymak gibi anlamlara gelen vaz' kelimesi kavram olarak şu şekilde tanımlanmıştır: Bir şeyi başka bir şeye tahsis etmek olup, ilk şey dile getirildiğinde veya hissedildiğinde ikinci şeyin kendisinden anlaşılması durumudur.¹³ Vaz' kavramı için yapılan diğer bir tanım ise, lafzın herhangi bir anlamı ifade etmesi için belirlenmesidir.¹⁴ Başka bir deyişle lafız ile anlamın ilişkilendirilmesi, anlam yüklenmesi veya anlamın sembolleştirilmesi durumuna vaz' denilmektedir.¹⁵ Nitekim insanın zihin dünyasında oluşan tasavvuru dışa aktarması kelim ile olmaktadır. Kelim ise ses öbeklerinden yani lafızlardan meydana gelmektedir. Bu durumda zihinde oluşan tasavvurun yani anlamın lafızla ilişkilendirilmesi dili meydana getirmektedir. Hal böyle olunca anlamın dışavurumunu ve lafızlar ile mananın ilişkilendirilmesini sağlayan vâzı'dan bahsetmek gerekir.

Hanefî usul eserlerinde anlamın lafza tahsisi sonucunda ortaya çıkan lafız çeşitleri ele alınırken bu işlemi gerçekleştiren vâzı' hakkındaki tartışmalara ve yaklaşımlara yer verilmemiştir. Vaz' işleminin kimin yetkisi dahilinde olduğu ve Hanefî usullerinin lafız taksiminin serencamını anlama adına vâzı' ile ilgili yaklaşımlara kısaca yer vermek yerinde olacaktır.

Vâzı'nın yani lafız ile anlam ilişkilendirilme işinin kimin yetki alanında olduğu hususunda dört farklı yaklaşımdan söz edilmektedir. Bunlar, yansıma, tevkîf, uzlaşma ve sentez görüşleridir.¹⁶ Yansıma görüşü, tabiatta meydana gelen rüzgâr sesi veya su şırıltısı gibi yansımalarından elde edilen ses öbeklerinin anlamla ilişkilendirilmesi durumudur. Vaz' işleminin tevkîfi olduğu görüşü, Bakara süresinin 31. ayetinde Allah'ın Adem'e tüm isimleri öğretmesi düsturuna dayanmaktadır. Bu görüşe göre Allah Adem'e tüm isimleri öğretmiştir. Dolayısıyla lafız ile anlamı ilişkilendiren doğrudan yaratıcının kendisidir. Tevkîfi görüşünü benimseyenler, dilin kaynağının ilahi

¹¹ Muhammed b. Ferâmurz Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl şerhu mirkâtü'l-vusûl*, thk. İlyas Kaplan (Beyrût: Dâru Sâdir, 2011), 57.

¹² Köksal, *Hanefî Usulcülerinin Elfaz Taksimindeki Metodları*, 33.

¹³ Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşîf (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2012), 347.

¹⁴ Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lügaviyye*, thk. Adnân Dervîş - Muhammed el-Misrî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2012), 786.

¹⁵ Şükran Fazlıoğlu, "Vaz'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/576; Kamil Çalışkan, *Fıkıh Usûlünde Lafızlar Bahsi Bağlamında Umum ve Husus Kavramları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017), 53.

¹⁶ M. Akif Özdoğan, *Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 38.

olduğunu savunmuşlardır. Uzlaşî görüşü, Allah'ın insana verdiği dil yeteneği sayesinde insanın dili geliştirdiğini ifade eden bir anlayıştır. Bu görüşe göre, yaratıcı insana dil yeteneği vermiş ve insan da lafız ile anlamı ilişkilendirerek dili geliştirmiştir. Uzlaşî görüşünü savunanlar bahsi geçen Bakara süresinin 31. ayetinde ifade edilen isimleri öğretme ifadesini insana verilen bir kabiliyet olarak yorumlamışlardır. Sentez görüşü ise dilin kaynağının tevkîfî olduğu anlayışı ile uzlaşî görüşünü bir araya getiren yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre Allah Adem'e birtakım isimler öğretmiştir ve bunlar dilin ilk kaynağını oluşturmuştur. Sonrasında ise insan dil kabiliyeti ile Allah'ın Adem'e öğrettiği isimleri geliştirmiş ve tarihi süreçte dildeki kelimeler meydana gelmiştir.¹⁷ Bu bağlamda Hanefîler'in vâzî ile ilgili görüşleri kaynaklarda açık bir şekilde yer bulmasa da ileriki başlıklar altında ele alınacak olan lafzın kullanımıyla ilgili yapılan taksimde vâzî'nin farklılaşmasına göre bir lafzın hakikat veya mecaz ifade edebileceği dile getirilmiştir. Bu da sentez görüşünü destekler mahiyettedir.¹⁸

Hanefî usul eserlerinde lafızlar, anlama tahsisi açısından dört kısma ayrılır. Bunlar hâs, âm, müşterek ve müevvel veya cem-i münekker'dir. İlk üç kısım usul eserlerinde ortak kabulde benimsenmişken müevvel ve cem-i münekker ile ilgili tutum kısmen farklılık arz etmektedir. Debûsî, Pezdevî ve Serahsî gibi Hanefî usulünün teşekkülünde etkin olan isimler, lafzın anlama tahsisi açısından yapılan sınıflandırmada dördüncü kategoriyi müevvel olarak kabul etmişlerdir.¹⁹ Fakat Sadrüşşerfa'nın bu taksimde yer alan müevveli belirli gerekçelerle kapsam dışı bıraktığı ve vaz'ı açısından lafızları ilk etapta hâs, âm ve müşterek olarak zikrettiği görülmektedir.²⁰ Lafzı anlamla ilişkilendirenin yani vâzî'nin tasarrufunu ortaya koyma adına ilgili lafız çeşitlerini genel hatlarıyla aktarmak ve sonrasında sınıflandırmaları değerlendirmek konu açısından elzemdir.

Hâs: Vâzî'nin tek bir anlamı ifade etmek için bu anlama gelen fertleri teker teker gösterme amacıyla tahsis ettiği her bir lafza hâs denir.²¹ Ali, Ayşe gibi şahıs isimleriyle belirli bir çokluğu ifade eden yüz, iki yüz gibi sayı isimleri hâssa örnek olarak zikredilebilir.

Hâs kendi içerisinde üç kategoride değerlendirilmiştir. Bunlar: Husûsu'l-cins, husûsu'n-nev' ve husûsu'l-ayndır. Bu bağlamda insan lafzında olduğu gibi lafız bir cinsi bildirmek için kullanılmışsa bu hususu'l-cinsi ifade eder. Burada insan lafzının ifade ettiği anlam, fertleri teker teker değil de bir bütün olarak insan mefhumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Erkek (racül) lafzı ise insan cinsi içerisinde yer almakla birlikte sadece eril olanları toptan ifade etmek amacıyla kullanılıp hususu'l-nev'in örneği olarak zikredilmektedir. Son olarak şahıs isimleri gibi alemler ise

¹⁷ Özdoğan, Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam, 38-39.

¹⁸ Sadrüşşerfa, *et-Tavzîh*, 1/160-161; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, 172; Mahmud Esad Seydişehrî, *Telhîs-i usûl-i fikh* (İzmir: M. Nikolaydi Matbaası, 1313), 205-206.

¹⁹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 94; Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, 95; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/124; Hüsâmüddîn Muhammed b. Muhammed Ömer Ahsîkesî, *Müntehabü'l-Hüsâmî* (Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2018), 14-20; Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/22.

²⁰ Sadrüşşerfa, *et-Tavzîh*, 1/76.

²¹ Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/26; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, 59; Seydişehrî, *Telhîs-i usûl-i fikh*, 41; Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 310.

sadece ilgili kişiyi veya nesneyi ifade etmek için kullanılır ve hususu'l-aynın örneğidir.²²

Âm: Vâzı'nın bir mana için tek seferde tahsis ettiği ve bu mananın ifade ettiği tüm fertleri sınırsız olarak kapsadığı lafızdır.²³ Bu lafızlar bizzat kendi sığası gereği ya da ifade ettiği anlam cihetiyle birden fazla ferdin hepsini kapsayacak şekilde kullanımlardır. Sığa gereği umum bildiren lafızlar çoğul kelimelerdir. Örneğin, Ali'ler, Ömer'ler gibi Ali olan kimselerin hepsini ifade edip çoğul formunda kullanılan ifadelerdir. Mana itibariyle âm ifadeler ise, Arap dilinde kullanılan mâ (ما), men (من) gibi ismi mevsuller, sığa itibariyle tekil olup anlam cihetinden birden fazla ferdi ifade eden ins, cin ve ordu gibi kullanımlardır.²⁴

Müşterek: Vâzı'nın birden fazla anlam için farklı vaz'larla belirlediği lafızlardır.²⁵ Türkçe'de eş sesli olarak ifade edilen kelimeler müşterek lafzın bir benzeri olarak zikredilebilir. Arapça'da kur' (قرء) kelimesi müşterek lafza verilen meşhur örneklerden birisidir. Bu kelime hem hayız hem de tuhur anlamını ifade etmek için vaz' edilmiştir. Lafzın her iki anlam için de ayrı ayrı tahsis işlemiyle meydana gelmesi müşterek lafzın söz konusu olmasını gerektirmiştir.²⁶

Müevvel: Müşterek lafzın ifade ettiği anlamlardan birinin birtakım gerekçelere binaen içtihatla tercih edilmesidir.²⁷ Dolayısıyla müevvel kavramının müşterek lafızla ilişkili olduğu açıktır. Müşterek başlığı altında verilen kur' kelimesinin müçtehitlerin kanaati çerçevesinde iki anlamdan birine hamledilmesi neticesinde lafza yüklenen anlam müevvel olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda Hanefîler kur' kelimesini belirli gerekçelere binaen hayız anlamına hamletmişlerdir.²⁸ İctihada konu olması sebebiyle doğal olarak zikri geçen lafzı tuhur olarak anlamlandıran görüşler de söz konusudur. Ayrıca müevvel, anlama tahsisi/vaz'ı açısından müşterekle birlikte zikredilen bir kavram olmakla birlikte hafî, müşkil ve mücmel kavramlarıyla da içkin bir şekilde ele alınmıştır. Yani anlamın işiten açısından kapalılık düzeyini ifade eden bu kavramlarda kapalılığın içtihat yoluyla giderilmesi durumu da müevvel kavramıyla ifade edilmiştir. Fakat Hanefîler lafızları sınıflandırırken müevvele yalnız vaz' kapsamında yer vermişler, vuzûh-hafâ açısından yapılan taksimde bu kavramı bir lafız türü olarak ele almamışlardır.²⁹

Cem'-i Münekker: Vâzı'nın bir mana için tek seferde tahsis ettiği ve bu mananın sınırsız olarak ifade ettiği fertlerden tümünü değil bir kısmını ifade eden lafızdır.³⁰ Bir lafzın cem'-i münekker kategorisinde sayılabilmesi için üç şartı barındırması gerektiği ifade edilmektedir. Birincisi, tek bir vaz' işleminin olması, ikincisi gayr-ı mahsur yani ifade ettiği anlamın sınırlı olmaması, üçüncüsü ise ifade ettiği

²² Molla Hüsrev, Mirâtü'l-usûl, 59; Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkıh, 43.

²³ Sadrüşşerîa, et-Tavzîh, 1/78-79; Kahraman, Fıkıh Usûlü, 323.

²⁴ Pezdevî, Kenzû'l-vusûl, 97; Molla Hüsrev, Mirâtü'l-usûl, 141.

²⁵ Molla Hüsrev, Mirâtü'l-usûl, 156.

²⁶ Neseî, Keşfü'l-esrâr, 1/199.

²⁷ Neseî, Keşfü'l-esrâr, 1/204.

²⁸ Neseî, Keşfü'l-esrâr, 1/201.

²⁹ Abdülazîz el-Buhârî, Keşfü'l-esrâr, 1/69.

³⁰ Sadrüşşerîa, et-Tavzîh, 1/79; Molla Hüsrev, Mirâtü'l-usûl, 158; Ebû Sa'îd Muhammed b. Mustafâ el-Hâdimî, Mecâmi'u'l-hakâik ve'l-kavâ'id ve Cevâmi'u'r-ravâik ve'l-fevâid, thk. Hasen İbrâhîm Alî el-Hüsenî (Riyâd: Dârü's-Sumey'î, 2017), 196; Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkıh, 180.

anlama dahil olan fertlerin hepsini kapsamaması yani bilâ şümûl olmasıdır. Birinci şartla müşterekten, ikinci şartla hâstan üçüncü şartla ise âmdan ayrılmaktadır.³¹ Cem'-i münekker, terkinin kendisinden de anlaşılacağı üzere nekire olan çoğulları ifade etmektedir. Bu tür çoğullar en az üç ferdi ifade ederken âm gibi kapsadığı fertlerin hepsini tamamıyla içine almamaktadır. Dolayısıyla belirsiz miktarda ve üçten fazla olan ferleri kapsar. Örnek olarak bir kimse "Filanca kişinin bende dirhem(ler) alacağı var." dese bu ifadede yer alan dirhemler nekire ve çoğul olduğu için belirsiz fertleri ifade eder. Cem'-i münekkerin en azı üç olması sebebiyle bu kimsenin üç dirhem borçlu olduğuna hükmedilir.³²

1.2. Konuşanın Kullanımı/İsti'mâl Açısından Lafızlar

Lafızların tasnifinde ikinci evreyi meydana getiren ve odak noktasını kullanımın oluşturduğu bakış açısı genellikle dört kategoride ele alınmıştır. Kaynaklarda isti'mâl kelimesiyle anlatılmaya çalışılan bu husus bazı eserlerde isti'mâlû'l-mütellim/konuşanın kullanımı tarzında da ifade edilmiştir.³³ İsti'mâl açısından lafızlar hakikat, mecaz, sarîh ve kinâye şeklinde sınıflandırılmıştır.

Hakikat: Mütellimin lafzı vaz' olduğu yani lafza tahsis olunan manada kullanmasıdır.³⁴ Erken dönem Hanefî usul eserlerinde hakikat kavramı mutlak olarak ele alınırken Sadrüşşerîa gibi H. 8. asır Hanefî usulcülerıyla birlikte vâz'ın farklılaşması açısından kendi içerisinde taksime tabi tutulmuştur.³⁵ Bu bağlamda lügavî, şer'î, istilâhî ve örfî olmak üzere hakikat dört kısımda incelenmiştir.

Lügavî hakikat, lafzın dilde vaz' olduğu mana ile kullanılmasıdır. Örneğin dilde salât dua, akid ise düğüm anlamlarına gelmektedir. Zikri geçen lafızların bu anlamlarda kullanılması lügavî hakikati ifade etmektedir.³⁶

Şer'î hakikat, şeriatın lafza dilde kullanılan manasından başka bir anlam yüklemesi neticesinde oluşan kullanıma denir. Salâtın erkân-ı mahsusa, akdin ise tarafeynin bir hususu iltizam ve taahhüt etmek üzere icâb ve kabulünün irtibatı anlamında kullanımları şer'î hakikatin örneklerindedir.³⁷

İstilâhî hakikat, bir bilim dalında lafza yüklenen özel anlamı ifade eder. İlgili bilim dalında o lafız kullanıldığında anlaşılınan anlam istilâhî hakikattir.³⁸ Örneğin nahiv ilminde haber kelimesinin isim cümlesinin bir ögesini ifade etmesi bu kabildendir. Mezkûr ilimde bu lafız kullanıldığında dilde kullanılan anlam değil, kendisine yüklenen anlam anlaşılır ve haber lafzı bu konuma mahsus hakiki anlamı karşılar.

Örfî hakikat, örfün lafza yüklediği özel anlamı ifade eder. Çocuk kelimesinin bazı bölgelerde erkek evlada karşılık gelmesi ile Arap toplumunda dabbe kelimesinin at için kullanılması örf-i hakikatin örneklerindedir.³⁹

³¹ Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkıh, 180.

³² Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkıh, 181.

³³ Abdülazîz el-Buhârî, Keşfü'l-esrâr, 1/47.

³⁴ Neseî, Keşfü'l-esrâr, 1/225; Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkıh, 204.

³⁵ Sadrüşşerîa, et-Tavzîh, 1/160-162.

³⁶ Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkıh, 206.

³⁷ Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkıh, 205.

³⁸ Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkıh, 206.

³⁹ Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkıh, 206; Kahraman, Fıkıh Usûlü, 339.

Aktarılan hakikat çeşitlerinde lafızlara yüklenen anlamlar farklı vâzî'lar tarafından belirlenmiş ve lafız başka bir anlam için nakledilmiştir. Zikredilen hakikat çeşitlerinden şer'î, istilâhî ve örfî hakikatler farklı vâzî'lar tarafından başka anlam için nakledilmeleri sebebiyle bunlar menkul-i şer'î, menkul-i istilâhî ve menkul-i örfî şeklinde ifade edilmiştir. Lafızlarda asıl olan lügavî anlam olduğu için lügavî anlamda herhangi bir nakil işlemi söz konusu değildir. Bu açıdan menkul lafızlar hakikat kapsamında değerlendirilmiştir. Ayrıca menkul gibi mürtecel olan yani irticalen vaz' olduğu anlam dışında kullanılan ve herhangi bir münasebet gözetilmeden dile getirilip kullanım açısından yanlış addedilmeyen lafızlar da hakikat olarak kabul görmüştür.⁴⁰ Bununla birlikte bir lafız vâzî'ına nispetle hem hakikat hem de mecaz anlamı ifade edebilir. Bu bağlamda salât kelimesi erkân-ı mahsûsa anlamı için vâzî'in şeriat olduğuna nispetle hakikat olup lügavî anlamı ise mecazdır.⁴¹

Mecaz: Lafzın vaz' olduğu, yani tahsis olduğu mananın dışında bir alaka veya karine ile başka bir anlamda kullanılmasıdır.⁴² Daha açık ifadeyle konuşanın, lafzı dilde belirlenen anlamı dışında başka bir manayı kastetmek amacıyla kullanmasıdır.

Mecazda lafzın hakiki anlamında kullanılmadığını ifade eden bir karinenin ve hakikat manası ile mecazi kullanım arasında bir alakanın bulunması gerekir. Karine, lafzın hakiki anlamında kullanılmadığını ifade eden alamettir. Alaka ise, işiten kimsenin zihninde lafzın mecazi anlamı ile hakiki anlamı arasında kurduğu ilişkidir.⁴³ Örneğin, ders esnasında sınıfa giren bir kimsenin cesur, yiğit ve gözü kara olduğunu ifade etmek isteyen hocanın "Sınıfa bir aslan girdi." söyleminde aslan lafzı, ilgili kişinin zikredilen vasıfları ile aslanın hakiki anlamı arasındaki alakayı sağlamış ve lafız mecazi anlamda kullanılmıştır. Benzer bir şekilde kendisine fetva sorulan kimsenin, "Diyaret fetva hattına sorun" cevabında olduğu gibi fetva hattının kendisine sorulmayacağı karinesiyle aslında ilgili mercide bulunan yetkili hocaya sorun anlamı kastedilerek mecaz kullanılmıştır. Aktarılan örneklerde olduğu gibi hakiki anlam ile mecazi anlam arasında ya bir alakanın ya da hakiki anlamda kullanılmadığına dair bir karinenin bulunması gerekmektedir. Şayet hakiki anlam ile mecazi anlamın arasında bir karine bulunmaz ise her ne kadar konuşan mecazı murat ettiğini ifade etse de hakikat anlamı esas alınır.⁴⁴

Sarih: Lafzın ister hakiki ister mecazi kullanımının toplumda yaygın olmasından ötürü anlamın açık bir şekilde anlaşıldığı ifadelerdir.⁴⁵ Alışverişte kullanılan satım, aldım gibi lafızlar hakikat anlamında olup sarih ifadelerdir. "Sobayı yak." ifadesinde ise mecazi kullanım söz konusu olup bu kullanımdan maksat sobanın içindeki

⁴⁰ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftâzânî, et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh, thk. Muhammed Adnân Dervîş (Beyrût: Dârü'l-Erkam, ts.), 1/160-161; Molla Hüsrev, Mirâtü'l-usûl, 173; Hâdimî, Mecâmi'u'l-hakâik, 208; Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkah, 206-207.

⁴¹ Sadrüşşerîa, et-Tavzîh, 1/164; Molla Hüsrev, Mirâtü'l-usûl, 172; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, Lübbü'l-usûl, thk. Muhammed Fâl Seyyid eş-Şinkîtî (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 119.

⁴² Neseffî, Keşfü'l-esrâr, 1/226.

⁴³ Kahraman, Fıkah Usûlü, 340.

⁴⁴ Seydişehrî, Telhîs-i usûl-i fıkah, 219.

⁴⁵ Neseffî, Keşfü'l-esrâr, 1/365; Abdülazîz el-Buhârî, Keşfü'l-esrâr, 1/100; Molla Hüsrev, Mirâtü'l-usûl, 226.

maddelerin yakılmasıdır. Bu kullanım toplumda yaygın olduğundan mecazdan kastedilen husus açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Mecazın sarîh kullanımına zikri geçen örneğe benzer birçok kullanım gündelik hayatta söz konusu olmaktadır.

Kinaye: Sarîh kavramının zıttı olup, lafzın hakiki veya mecazi kullanımını durumunda muradın doğrudan anlaşılmadığı, kastedilenin anlaşılması mütekellimin niyetinin ne olduğuna veya karinelere bağlı olan ifadelerdir.⁴⁶ Lafzın hakiki anlamının kinevî olması, dilde vaz' olduğu mananın terkedilmesi sebebiyle anlaşılması, mecazi kullanımın ise toplumda yaygınlaşmaması sebebiyle konuşanın muradının kapalı olmasıdır.⁴⁷

Buraya kadar lafızlara dair yapılan sınıflandırmalarda söz konusu olan itibari bakış açıları ortaya konmuş, bu bakış açıları söz konusu olan sıralama değerlendirilmiş ve vaz' ile isti'mâl yönünden yapılan lafız taksiminde söz konusu olan alt türlerin mahiyeti genel hatlarıyla aktarılmıştır. Şimdi ise ilgili lafız sınıflandırmalarıyla alt türleri arasındaki uyum aktarılan bilgiler doğrultusunda değerlendirilecektir.

2. Lafız Taksimlerindeki İtibari Bakış Açısına Uyum Göstermeyen Kavramlar

Hanefî usul geleneğinde aktarıldığı üzere lafızlar farklı bakış açıları doğrultusunda dörtlü taksime tabi tutulmuş, her bir bakış açısına göre yapılan sınıflandırma da kendi içerisinde dörde ayrılmıştır. Yapılan taksimlerdeki itibari bakış açısı lafzın anlamla buluşturulmasından bir sonuca/hükme bağlanmasına kadarki süreci yansıtmaktadır. Hanefî usul geleneğinde dörtlü taksimin müessisi olarak Debûsî bilinmektedir. Bu noktada Şâfi'î usulcüsü Sem'ânî (öl. 489/1096), Debûsî'ye eleştiri için kaleme aldığı *Kavâtı'u'l-edille* adlı eserinde, lafız taksimleriyle alakalı olmamakla birlikte Debûsî'nin eserinin genelinde benimsemiş olduğu dörtlü sınıflandırmaları eleştirmektedir. Sem'ânî, Debûsî'nin konuları sınıflandırmada dört rakamını elde etmek için zorlamada bulunduğunu, bu tür faaliyetlerin ilim erbabına yakışmayan tavırlar olduğunu dile getirmekte ve yapılan sınıflandırmaların ilmi bir gerekçeye dayanmadığını söylemektedir.⁴⁸ Hanefî usul geleneğinde ise itibari bakış açısıyla sınıflandırılan lafızların her biri kendi içerisinde dörde taksim edilmiş, bu durum H. 8. asra kadar bu haliyle aktarılmıştır. Fakat zikri geçen zaman dilimiyle birlikte bazı lafız türlerinin ilgili bakış açısıyla uyum göstermediği dile getirilmeye başlanmıştır.⁴⁹ Bu minvalde dört temel bakış açısıyla yapılan lafız taksiminin alt türleri için farklı değerlendirmeler söz konusu olmuştur.

2.1. Müevvel ve Cem-i Münekker

Hanefî usul literatüründe lafız, evvel emirde vaz'ı açısından taksime tabi tutulmuştur. İlgili bakış açısı, lafzın anlama tahsisi işlemidir. Bu bağlamda Debûsî ve

⁴⁶ Neseî, Keşfü'l-esrâr, 1/366; Abdülazîz el-Buhârî, Keşfü'l-esrâr, 1/101; Yunus Apaydın, İslâm Hukuk Usûlü (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016), 252.

⁴⁷ Molla Hüsrev, Mirâtü'l-usûl, 227.

⁴⁸ Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar es-Sem'ânî, Kavâtı'u'l-edille fi usûli'l-fikh, thk. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî (Riyâd: Mektebetü't-Tevbe, 1998), 4/559.

⁴⁹ Sadrüşşerîa, et-Tavzîh, 1/80.

Pezdevî gibi Hanefî usul geleneğinin kurucu ve öncü isimleri müevvel kavramını vaz'ı açısından yapılan taksimde hâs, âm ve müşterekin paydaşı/kasîmi olarak zikretmişlerdir.⁵⁰

Müevvel, yapılan tariften de anlaşılacağı üzere, müşterek bir lafzın muhtemel olan manalarından birinin müçtehidin birtakım karinelere hareketle tercih ettiği işlemi ifade etmektedir. Bu durumda müevvel müçtehidin içtihadı neticesinde belirlenen bir anlamdır. Dolayısıyla te'vil, lafzın anlama tahsisi işlemi değildir. Zikri geçen hususun Hanefî usul geleneğinde H. 8. asırda kaleme alınan eserlerde gündeme geldiği görülmektedir. Pezdevî'nin sistematîğini benimseyerek muhtasar bir eser kaleme alan Neseffî *el-Menâr* adlı eserinde kendinden önceki usulcülerin taksimini olduğu gibi benimsemiştir.⁵¹ Fakat mezkûr eser için hem kendisinin hem de diğer usulcülerin kaleme aldığı şerhlerde müevvelin nazma/sîgaya ait bir taksim olmadığı itirazı dile getirilmiş ve bu itiraza yanıt verilmiştir. Yapılan itirazda müevvelin müçtehidin tercihi neticesinde belirlendiği ve bunun bir vaz' işlemi olmadığı aktarılmıştır. Her ne kadar müevvelin bir içtihad sonucunda belirlenip anlamı tespit edilse de hükmün, sîganın kendisiyle sabit olması, lafzın ilkten bu anlama tahsisi gibi düşünülmüş ve bu açıdan müevvelin vaz' açısından yapılan taksimde yer almasının bir sorun oluşturmayacağı savunusu yapılmıştır.⁵²

Hanefî usul geleneğinde ilk olarak vaz'ı açısından lafız taksiminde müevvelle yer vermeyen müellif Sadrüşşerîa olup bu kavramı müşterek lafzın içerisinde ele almıştır. Kendinden önce kaleme alınan usullerde müevvelin ilgili taksimde zikredildiğini fakat kendisinin bu kavrama yer vermediğini sarahaten dile getiren Sadrüşşerîa, gerekçe olarak müevvelin vâzı' tarafından değil bizzat müçtehidin içtihadı neticesinde belirlendiğini söylemiştir.⁵³ Müevvel için dile getirilen savunmada müçtehidin çabası neticesinde hükmün lafza isnat edilmesi, yapılan taksimin bakış açısına yine de uyum arz etmemektedir. Çünkü zikri geçen taksim lafza hükmü isnat etme açısından değil anlam tahsisi açısındandır. Ayrıca müevvel, vaz'ı açısından yapılan taksimde yer alırken müfesser ise bu bağlamda ele alınmamaktadır. Müşterek lafzın ifade ettiği anlamlardan birinin tercih edilmesi zannî delil ile olursa müevvel, kat'î bir delil ile olursa buna müfesser denilmektedir.⁵⁴ Bu bağlamda iştirakin söz konusu olduğu lafız kat'î delille olduğunda bu lafız müfesser olmaktadır. Zannî delille belirlenen anlam yani müevvel ilgili taksimde yer alırken kat'î delille belirlenen anlam yani müfesser aynı kategoride değerlendirilmemiştir. Dolayısıyla müfesserin de müevvelde olduğu gibi vaz'ı itibariyle yapılan taksimin içerisinde yer alması akla gelmektedir. Fakat usulcüler kat'î delille sabit olan anlamda hükmün, iştirakin söz konusu olduğu lafza değil beyan olarak gelen kat'î nassa isnat edildiği gerekçesiyle

⁵⁰ Debûsî, Takvîmü'l-edille, 94; Pezdevî, Kenzü'l-vusûl, 95; Ahsîkesî, Müntehabü'l-Hüsâmî, 20; Neseffî, Keşfü'l-esrâr, 1/22.

⁵¹ Neseffî, Keşfü'l-esrâr, 1/22.

⁵² Neseffî, Keşfü'l-esrâr, 1/204-205; Abdüllatîf b. Abdilazîz b. Firiştâ İbn Melek, Şerhü'l-Menâr, thk. Yahyâ Muhammed Ebû Bekr (Kâhire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2010), 1/168-169; İbn Nüceym, Lübbü'l-usûl, 107; Ahmed b. Ebî Sa'îd b. Ubeydillâh Molla Civen, Şerhu Nûru'l-envâr ale'l-Menâr (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/204-205.

⁵³ Sadrüşşerîa, et-Tavzîh, 1/80.

⁵⁴ Teftâzânî, et-Telvîh, 1/80.

müfesseri bu kategoride almamışlardır.⁵⁵ Bu açıklamalar kendi içerisinde anlamlı olmakla birlikte vâzî' itibariyle yapılan taksimde müevvelin yer almasını isabetli kıl mamaktadır. Çünkü hem müevvelde hem de müfesserde söz konusu olan işlem vâzî'a değil, müçtehide veya kelam sahibine aittir. Dolayısıyla müevveli hâs, âm ve müşterekin bir kasîmi/paydaşı olarak konumlandırmak pek de isabetli görünmemektedir. Sadrüşşerîa'nın yaklaşımı, itibari bakış açısına nispetle daha uyumludur. Ayrıca Molla Hüsrev ve Hâdimî gibi daha sonraki usülcüler, Sadrüşşerîa'nın âm kavramı doğrultusunda ele aldığı cem'-i münnekkeri vaz'ı açısından lafızlar kategoride müstakil bir tür kabul ederek dörtlü taksimi sürdürmüşlerdir.⁵⁶

Bu doğrultuda İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457), vaz'ı açısından lafızları hâs, âm ve müşterek olarak üçlü sınıflandırılması gerektiğini ifade edenlerin olduğunu dile getirmiş,⁵⁷ buna ek olarak ilgili taksime farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Bu bakış açısında İbnü'l-Hümâm, lafzın anlama tahsisi açısından iki yönden sınıflandırılması gerektiğini dile getirerek bunlardan ilkinin *vaz' işleminin bir veya birden fazla olması açısından lafızlar*, ikincisi ise *vaz' işleminde lafzın kapsamı açısından lafızlar* olduğunu söylemiştir. Bu durumda vaz' işleminin tek veya birden fazla olması açısından lafızlar *münferid ve müşterek*; kapsam açısından da *hâs ve âm* olmak üzere ikiye taksim edilmiştir.⁵⁸ Ayrıca hem münferid lafzın hem de müşterek lafzın kendi içerisinde hâs ve âm olabileceği dile getirilmiştir. Bu şekliyle bir taksim yapmaya sevk eden sebep ise kavramlar arasında tam bir mübâyenetin/karşıtlığın olmamasıdır. Fakat bu taksimin felsefi arka planında vâzî'nin anlamla lafzı buluşturması söz konusudur. Yani lafızlar vâzî'nin tasarrufu açısından sınıflandırılmıştır. İbnü'l-Hümâm'ın tasnifinde ise müşterek lafzın hâs ve âm olarak ikiye ayrılması durumunda araya müçtehidin tasarrufu dahil olmaktadır. Müçtehid bir tercihte bulduktan sonra hâs ve âmdan bahsetmek mümkün olur. Yerleşik kabulde söz konusu olan taksimde ise lafızlar vâzî'nin yetki alanı dikkate alınarak yapılmıştır. Zira -tespit edebildiğimiz kadarıyla- İbnü'l-Hümâm'ın taksimini İbn Kemal (öl. 940/1534) dışında sonraki usülcüler tarafından benimseyen olmamıştır.⁵⁹

Sadrüşşerîa ile birlikte vaz' açısından yapılan taksimde yer almaya başlayan cem'-i münnekker kavramı, hâs lafız ile âm lafız arasında ara bir kategoriyi ifade etmektedir. Pezdevî gibi erken dönem Hanefî usullerinde cem'-i münnekker, ilgili taksimde yer bulmamıştır. Bunun sebebi, ilgili kavramın âm kapsamında değerlendirilmesidir.⁶⁰ Çünkü âm kavramı usülcüler nezdinde kısmen de olsa farklı tanımlanmıştır. Pezdevî âmî, sîga ve mana itibariyle çoğul olan isimleri ifade eden lafızlar şeklinde tarif ederken⁶¹ Sadrüşşerîa, tek bir vaz' ile ifade ettiği anlamın fertlerinin

⁵⁵ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/69; Teftâzânî, et-Telvîh, 1/80.

⁵⁶ Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, 56; Hâdimî, *Mecâmî'u'l-hakâik*, 170; Seydişehrî, *Telhîs-i usûl-i fıkıh*, 180.

⁵⁷ Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî Emîr Padişâh, *Teysîrü't-Tahrîr* (Mekketü'l-Mükerreme: Dârü'l-Bâz, ts.), 1/185; Zeynüddîn b. İbrâhîm İbn Nuceym, *Fethu'l-gaffâr bi şerhi'l-Menâr* (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî, 1936), 1/14.

⁵⁸ Emîr Padişâh, *Teysîrü't-Tahrîr*, 1/186-190.

⁵⁹ Şemsüddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl, *Tagyîru't-Tenkîh fi'l-usûl* (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1308), 11.

⁶⁰ Teftâzânî, et-Telvîh, 1/79; Selma Çakmak, *Fıkıh Usûlünde Lafızların Kesinliği Problemi* (İstanbul: Timaş Akademi, 2022), 172.

⁶¹ Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, 97.

tümünü kapsayan lafız olarak tanımlamaktadır.⁶² Bu iki tanımlamanın ilkinde istiğrak, yani ifade ettiği fertlerin hepsini kapsama şart koşulmazken ikinci tanımda, âm lafzın özelliklerinden birisi olarak istiğrak şart koşulmuştur. Âm için istiğrak şart koşulduğunda, lafzın ifade ettiği fertlerin tümünü değil de bir kısmını ifade etmesi için cem⁶-i münekker kavramı kullanılmış ve bu durum hâs ve âm arasında bir ara kategori olarak zikredilmiştir. Kavramın ortaya çıkması âm tanımı ile ilgili yaklaşımların farklılaşmasındandır.⁶³ Çalışmanın konusu lafızlara dair taksim arka planı ve uygunluğu olduğu için kavramlara dair tartışmalardan ziyade cem⁶-i münekker kategorisinin vaz⁶ itibarıyla yapılan sınıflandırmada yer almasının uygunluğudur. Birden çok ferdi ihtiva edip bu fertlerden bir kısmını ifade eden bir anlam için belirli formda lafız belirlenmesi bir vaz⁶ işlemi olması sebebiyle cem⁶-i münekkerin vaz⁶ açısından lafızlar taksiminde yer alması isabetli bir tutum olarak görünmektedir. Dolayısıyla vaz⁶ açısından lafızların hâs, âm, cem⁶-i münekker ve müsterek olarak tak-sime tabi tutulması itibari bakış açısı ve mantıksal tutarlılık açısından daha doğru olacaktır.

2.2. Sarih ve Kinaye

Sarih ve kinaye kavramları lafzın kullanımına dair yapılan taksim diğer bir çeşidini oluşturmaktadır. İsti'mâl kavramıyla ifade edilen bu sınıflandırma isti'mâlû'l-mütekellim yani konuşanın kullanımı olarak da ifade edilmektedir.⁶⁴ Mutlak olarak isti'mâl hem bireysel kullanımı hem de toplumsal kullanımı ifade ederken isti'mâlû'l-mütekellim sadece bireysel kullanımı yansıtmaktadır. Kullanımı esas olarak yapılan bu sınıflandırmada diğer bakış açıları olduğu gibi lafızlar hakikat, mecaz, sarih ve kinaye olmak üzere dörtlü taksime tabi tutulmuştur.

Lafzın hakikat ve mecaz olarak çeşitlendirilmesini daha çok bireysel kullanımın söz konusu olduğu kavramlar şeklinde ifade etmek mümkündür. Nitekim hakikat ve mecaz tarif edilirken lafzın vaz⁶ olunduğu anlamda kullanılıp kullanılmaması olarak nitelenmektedir. Sarih ve kinaye ise lafzın kullanımın daha çok toplumda yaygınlık kazanıp kazanmamasına göre şekillenen kavramlardır.⁶⁵ Bu durumda hakikat ve mecazın odak noktasında mütekelimin yani konuşan bireyin kullanımı varken sarih ve kinayede yaygınlık belirleyici olmaktadır. İlgili husus kaynaklarda da açık bir şekilde görülmektedir ki; lafzın hakiki veya mecazi kullanımının her ikisinin de sarih veya kinevî olabileceği dile getirilmektedir. Ayrıca sarih ve kinaye ile hakikat ve mecaz arasında tam bir mübânenin/karşıtlığın olmadığı bazı usul eserlerinde dile getirilmiştir.⁶⁶ Nitekim bir sınıflandırma yapılacaksa alt kavramların birbirleri arasında üst kavramın bir türü olması yönüyle ortak noktalarını olmasının yanında belirgin farklılıklarının da olması söz konusudur. Dolayısıyla hakikat ve mecazın kullanımı hem sarih hem de kinevî olabiliyorsa bu kavramların arasında bir

⁶² Sadrüşşerîa, et-Tavzîh, 1/79.

⁶³ Detaylı bilgi için bkz.: Murat Sarıtaş, Irak ve Semerkant Hanefî Meşâyihinin Lafızların Delaletiyle İlgili Yaklaşımlarının Mukayesesi (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013), 48-50.

⁶⁴ Abdülazîz el-Buhârî, Keşfü'l-esrâr, 1/47.

⁶⁵ Molla Hüsrev, Mirâtü'l-usûl, 226; Hâdimî, Mecâmî'u'l-hakâik, 229.

⁶⁶ Teftâzânî, et-Telvîh, 1/166.

mübayenetten söz etmek mümkün değildir. Bu bağlamda isiti'mâli yönünden lafızları hakikat ve mecaz olarak ikiye ayırıp her birini kendi içerisinde sarîh ve kinaye şeklinde taksim eden usulcüler de olmuştur.⁶⁷

Sonuç

Hanefî usul geleneğinde lafızlara dair konuların erken dönemde şekillendiği görülmüştür. Bu bağlamda Hanefîler'in lafızları sistematik bir şekilde ele aldıkları ve bu sistematığı de lafzın anlamla buluşmasından hüküm elde edilmesine kadar geçirdiği süreci ifade edecek şekilde sınıflandırdıkları anlaşılmıştır.

Sistemate edilen sınıflandırmada lafzın anlama tahsisi/vaz', konuşanın kullanımı/isti'mâl, işitene anlamın açık veya kapalı olması/vuzûh-hafâ ve hükme yorumlanması/delalet yer almaktadır. Aktardığımız bu sıralamayı Sadrüşşerîa benimsemiştir. Onun dışında benimseyen Hanefî usulcü tespit edilememiştir. Fakat zikredilen bu sıralamanın tercih edilmesi mantıksal açıdan daha isabetlidir. Bu bağlamda farklı bakış açılarıyla gerçekleştirilen lafız taksiminin birinci aşaması vâz'ın, ikincisi aşaması ise konuşanın yetki alanını ifade etmektedir. Üçüncü aşamada işiten açısından lafzın anlam açıklığı veya kapalılığının düzeyi belirlenirken dördüncü aşamada lafzın işiten açısından hükme yorumlanma biçimleri ele alınmaktadır.

Lafızların dört farklı bakış açısıyla ele alınıp her bir bakış açısının kendi içerisinde dörde taksimi Debûsî ile gündeme gelmiştir. Kendinden sonraki usulcüler de bu yaklaşım tarzından hareket ederek lafızları ele almışlardır. Debûsî, Pezdevî gibi usulcüler ilgili bakış açılarını ifade ederken esmâü'l-elfâz, müsemmeât, esmâü'l-hitâb ve aksâmü'n-nazm ve'l-ma'nâ gibi tabirler kullanırken Sadrüşşerîa ile birlikte bu sınıflandırmalar vaz', isti'mâl, vuzûh-hafâ ve delalet açısından lafızlar şeklinde ifade edilmiş ve sonrasında bu tabirler usul geleneğinde benimsenmiştir.

Vaz'ı açısından lafızların, hâs, âm, müşterek ve müevvel olarak çeşitlendirilmesi Debûsî'yle başlamış, Sadrüşşerîa'ya kadar devam etmiştir. Sadrüşşerîa vaz'ı açısından lafızları hâs, âm ve müşterek olarak taksim etmiş, müevveli zikri geçen sınıflandırmaya dahil etmemiş ve ilgili taksimde müşterekin bir türevi olarak zikretmiştir. Ayrıca âm kavramını işlerken cem'-i münekker kavramına yer vermiş, âm lafızda istiğrakı şart koşanlar için cem'-i münekkerin âm ile hâs arasında ara bir kavram olduğunu dile getirmiştir. Kendisinden sonra gelen usulcülerin bazıları ise onun bu yaklaşımını benimsemiş ve vaz'ı açısından lafızları hâs, âm, müşterek ve cem'-i münekker olarak taksime tabi tutmuşlardır. İbnü'l Hümâm ise vaz'ı açısından lafızları türdeşlerinin arasında mübayet bulunmadığı gerekçesiyle önce münferid ve müşterek diye taksim etmiş, sonrasında her bir lafız çeşidini de kapsamı açısından hâs ve âm olarak tasnif etmiştir. Bu bakış açısı İbn Kemal dışında kendinden sonraki diğer usulcüler tarafından benimsenmemiştir. Bizim kanaatimiz de makalede zikredilen gerekçeye binaen Sadrüşşerîa'nın taksimi yönünde olmuştur. Müevvel kavramının ise müşterek, hafî, müşkil ve mücmel lafızların bir türevi olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaati ağır basmıştır.

İsti'mâli açısından lafızlar, hakikat, mecaz, sarîh ve kinaye olarak dört

⁶⁷ İbn Nuceym, Lübbü'l-usûl, 119, 138.

kısımda mütalaa edilmiştir. Sınıflandırmanın temelinde mutlak olarak isti'mâl/kullanım dikkate alınmıştır. Bu kullanım hem bireysel hem de toplumsal kullanımı kapsamaktadır. Fakat taksimde yer alan türlerin birbirlerinden tam bir mübâyenetle/karşıtlıkla ayrılmaları gerekeceğinden sarîh ve kinayenin, hakikat ve mecazın birer türü olduğu dile getirilmiştir. Şu durumda isti'mâlî açısından lafız taksiminin bireysel kullanım dikkate alınarak hakikat ve mecaz şeklinde iki ayrılacağı, her birinin de toplumda yaygınlık kazanıp kazanmamasına göre sarîh ve kinâyeye olacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla isti'mâlî açısından lafızların iki kısma ayrılmasının daha isabetli bir tutum olduğu kanaati oluşmuştur. Bu bağlamda Sadrüşşerîfa ve İbn Nüceym gibi bazı usulcülerin isti'mâlî açısından lafızları hakikat ve mecaz olarak iki ayırdıkları, bu iki kavramı da kendi içerisinde sarîh veya kinaye olmak üzere iki kısımda değerlendirdikleri görülmüştür. Fakat Hanefî usulcülerin çoğunluğu "İsti'mâlî açısından lafızlar dörttür." diyerek bu hususu değerlendirdikleri tespit edilmiştir. Kanaatimize göre Sadrüşşerîfa ve İbn Nüceym'in yaklaşım tarzı daha isabetli durmaktadır.

Tespit edilen hususlar neticesinde Hanefî usul geleneğinde lafızlara dair taksimlerin H. 8. asra kadar Debûsî ve özellikle Pezdevî'nin şekillendirdiği haliyle devam edegeldiği, zikri geçen zaman dilimiyle birlikte kısmen de olsa farklı değerlendirmeler söz konusu olduğu ifade edilmelidir. Sadrüşşerîfa da bu dönüşümde etkili olan önemli isimlerin başında gelmektedir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012.
- Ahsikeşî, Hüsâmüddîn Muhammed b. Muhammed Ömer. *Müntehabü'l-Hüsâmî*. Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2018.
- Apaydın, Yunus. *İslâm Hukuk Usulü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016.
- Cessâs, Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *el-Fusûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Câsım en-Neşemî. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1994.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-. *Kitâbu't-Ta'rifât*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2012.
- Çakmak, Selma. *Fıkıh Usulünde Lafızların Kesinliği Problemi*. İstanbul: Timaş Akademi, 2022.
- Çalışkan, Kamil. *Fıkıh Usulünde Lafızlar Bahsi Bağlamında Umum ve Husus Kavramları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer ed-. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Emîr Padişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî. *Teysîrü't-Tahrîr*. Mekketü'l-Mükerreme: Dâru'l-Bâz, ts.
- Fazlıoğlu, Şükrân. "Vaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/576-578. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Güman, Osman. "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 33 (2012), 103-132.
- Hâdimî, Ebû Sa'îd Muhammed b. Mustafâ el-. *Mecâmi'u'l-hakâik ve'l-kavâ'id ve Cevâmi'u'r-ravâik ve'l-fevâ'id*. thk. Hasen İbrâhîm Alî el-Hüsenî. Riyâd: Dâru's-Sumey'î, 2017.
- İbn Kemâl, Şemsüddîn Ahmed b. Süleymân. *Tagyîru't-Tenkîh fi'l-usûl*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1308.
- İbn Melek, Abdüllatîf b. Abdilazîz b. Firiştâ. *Şerhü'l-Menâr*. thk. Yahyâ Muhammed Ebû Bekr. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2010.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm. *Fethu'l-gaffâr bi şerhi'l-Menâr*. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî, 1936.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *Lübbü'l-usûl*. thk. Muhammed Fâl Seyyid eş-Şinkîttî. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Kahrman, Abdullah. *Fıkıh Usulü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Kahveci, Nuri. "Lafız Mana İlişkisi Bağlamında İşaretin Delaleti". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 185-202.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-. *el-Külliyyât Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lügaviyye*. thk. Adnân Dervîş - Muhammed el-Mısırî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2012.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Hanefî Usulcülerinin Elfaz Taksimindeki Metodları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2001.
- Molla Civen, Ahmed b. Ebî Sa'îd b. Ubeydillâh. *Şerhu Nûru'l-envâr ale'l-Menâr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz. *Mirâtü'l-usûl şerhu mirkâtü'l-vusûl*. thk. İlyas Kaplan. Beyrût: Dâru Sâdır, 2011.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-. *Keşfü'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-Menâr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Özdemir, İbrahim. "Bir Dil Bilim Olarak Vaz' İlmi ve Tarihsel Gelişimi". *İslâm'da Medeniyet Bilimleri Tarihi*. ed. Recep Şentürk, vd. 2/317-291. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Özdoğan, M. Akif. *Arap Dili ve Belâgatında Lafız ve Anlam*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Pezdevî, Fahrulislâm Alî b. Muhammed. *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. thk. Sâid Bekdâş. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2016.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Mahbûbî. *et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh*. thk. Muhammed Adnân Dervîş. Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.

- Sarıtaş, Murat. *Irak ve Semerkant Hanefî Meşâyihinin Lafızların Delaletiyle İlgili Yaklaşımlarının Mukayesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr es-. *Kavâtü'ü'l-edille fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî. Riyâd: Mektebetü't-Tevbe, 1998.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Seydişehrî, Mahmud Esad. *Telhîs-i usûl-i fikh*. İzmir: M. Nikolaydi Matbaası, 1313.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*. thk. Muhammed Adnân Dervîş. Beyrût: Dârü'l-Erkam, ts.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*. thk. Abdülkâdir Abdullâh el-Ânî. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve-ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1992.